International Journal of Applied Research

ISSN Print: 2394-7500
ISSN Online: 2394-5869
Impact Factor: 5.2
IJAR 2019; 5(1): 359-362
www.allresearchjournal.com
Received: 12-11-2018
Accepted: 16-12-2018

डॉ0 पवन कुमार
ग्राम –फेंट, बासोपट्टी, मधुबनी, बिहार, भारत

Corresponding Author:
डॉ0 पवन कुमार
फेंट, बासोपट्टी, मधुबनी, बिहार, भारत

एको रसः करुण एव

डॉ0 पवन कुमार

प्रस्तावनाः

विभावानुभव व्यभिचारिसंयोगादिभिव्यञ्ज्यमानो नाट्ये काव्ये च रसः अलौकिकः अखण्डः एकः प्रकाशानन्दचिन्मयः वेद्यान्तरस्पर्श–शून्य– ब्रह्मास्वादसहोदर इत्यादिरूपेण अलङ्कारशास्त्रे प्रतिपादितः। एवञ्च परमार्थिकदृष्ट्या एकस्याप्यखण्डस्य ब्रह्मानन्दमयस्या–विकृतस्य रसस्य रत्यादि–स्थायि–भावभेदेन शृङ्गारादिप्रभेदान्नवधात्वम्। ततश्चानन्दचिन्मयरूपेष्वेतेषु नवसु रसेषु वस्तुतः प्रकृतिविकृतिभावरहितेष्वपि कस्यचित् प्रकृतित्व कस्यचिच्च विकृतित्वं प्रतिपादितमाचार्यैः। अभिनवगुप्ताचार्यस्य मते शान्तस्यैव प्रकृतिरसत्वं यतो विषयेभ्यो विपरिवृत्या सर्वरसानां शान्तप्राय एवास्वादो भवति।

नाट्यशास्त्रे च पूर्वोक्तसिद्धान्तादतिरिक्तमपि मतमुपलभ्यते। येन विकास–विस्तर–विक्षेप–क्षोभ–रूपाभिश्चित्तस्य चतस्रभिरवस्थाभिः शृङ्गार–रौद्र– वीर– बीभत्सानां चतुर्णां रसानां प्रकृतित्वं हास्य–करुणाद्भुत– भयानकानाञ्च क्रमशो विकृतित्वं भवति। तथाहि–

> शृङ्गाराद्धि भवेद्धास्यो रौद्रात्तु करुणो रसः।
> वीराच्चैवाद्भुतोत्पत्तिर्बीभत्साच्च भयानकः।। [1]
> एतच्च दशरूपककारेण धनञ्जयेनापि–
> स्वादः काव्यार्थसंभेदादात्मानन्दसमुद्भवः।
> विकास–विस्तर–क्षोभ–विक्षेपैः स चतुर्विधा।।
> शृङ्गार–वीर–बीभत्स–रौद्रेषु मनसः क्रमात्।
> हास्याद्भुतभयोत्कर्ष–करुणानां तु एव हि।।
> अतस्तज्जन्यता तेषामता एवावधारणम्।। [2]

भवभूतेरुत्तरकालिकेन भोजराजेन तु–

> 'आम्नासिषुर्दशरसान् सुधियो वयन्तु शृङ्गारमेव रसनाद् रसमामनामः।'

वीरादयो मिथ्यारसवादाः शृङ्गार एवैकश्चतुर्वर्गैककारणं इति प्रतिपादयता शृङ्गारस्यैव प्रकृतिरसत्वं स्वीकृतम्। विश्वनाथकविराजस्य पितामहेन नारयणेन अद्भुतस्यैव मौलिक–रसत्वं प्रतिपादितम्। वैशणवाचार्यैश्च भक्तिरसस्यैव समर्थितम्। भवभूतेः कथनम्–

> एको रसः करुण एव निमित्तभेदा–
> द्भिन्नः पृथग् पृथगिवाश्रयते विवधर्त्तान्।

आवर्तबुद्‌बुद् तरङ्गमयान् विकारा–
नम्भो यथा सलिलमेव हि तत्समग्रम्।। [3]

करुणरस एव उत्कृष्टो रसः, आदिकवितायाः प्रवर्तकः, निमित्तभेदात् पृथक्पृथगनुभूयते, यथा जलं आवर्त्तबुद्‌बुद्‌तरङ्गमयेषु विकारेषु नानारूपेण दृश्यते, परन्तु मूलरूपे तस्य स्थिति जलमेव नान्या। तथैव शृङ्गार–हास्य–करुण–रौद्र–वीर– भयानकेषु पृथक्–पृथक् सत्तायां स्थितिः प्रतीयते। परन्तु तस्यान्तर्भावः कारुण्ये एव भवति, स एव मूलाधारः।

इष्टनाशादनिष्टाप्ते करुणाख्यो रसः। अस्य स्थायीभावः शोकः। मानवस्वभावस्य स्वभाविकी प्रवृत्तिः सुखदुःखमोहस्वरूपा त्रिगुणात्मिका। अतः मानवजीवने एषां स्थितिः अनिवार्याः। संसारे करुणया हि सर्वे सम्बन्धाः प्रचलन्ति, करुणां विना नहि दया भवितुमर्हति। करुणादया तथा सहानुभूतेऽन्तर्हिता। दयासहानुभूत्योः समाजे सम्यक् सन्निवेशः। यदि कोऽपि कस्यचिद् दुःखे दुःखी भवति तत्र करुणा तं प्रेरयति। करुणा मानवहृदये मूकसंगीतं सञ्चारयति। सृष्टेः आदितत्त्वं करुणा वर्तते। यद्यपि शृङ्गारादुत्पत्तिर्भवति संसारस्य, परं लयस्तु करुणायामेव भवति। अतः करुणा मूलप्रवृत्तिः मानवस्य।

आदिकवेः वाल्मीकेः काव्यस्य रामायणस्योद्‌भवोऽपि करुणायामेव क्रौञ्चवधेन वाल्मीकिः हृदये करुणाविर्बभूव, छन्दोबद्धभाषायाञ्च वाग् प्रस्फुटिताभूत्–

मा निषाद प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वती समा।
यत्क्रौञ्चमिथुनादेकमवधीः काममोहितम्।। [4]

काव्यस्याविर्भावकारणं विचारयन् आनन्दवर्धनो करुणां मूलभूतं प्रतिपादयति, तद्यथा–

शोकः श्लोकत्वमुपागतः।

रसानामुपकर्षापकर्षत्वं विवेचिते सति स्फुटमेतद् अवगम्यते यत् करुणरसो यथा प्रभविष्णुः हृदयद्रावी मार्मिकश्च, न तथा रसान्तरम्। करुणे स्वानुभूतिः स्वाभाविक्या रीत्या प्रकाश्यते। यथा नैसर्गिकः प्रवाहः, सरसत्वं मधुरत्वं चेतः–प्रसादजनकत्वं करुणरसे उपलभ्यते न तथाऽन्यत्र। संभोग–शृङ्गारवर्णने न तथा वैशिष्ट्यं माधुर्यञ्च, यथा विप्रलम्भे। माधुर्यं करुणरसे विप्रलम्भ–शृङ्गारे शान्तरसे च वैशिष्ट्यं भजते। अतएवोच्यते मम्मटेन–

आह्लादकत्वं माधुर्यं शृङ्गारे द्रुतिकारणम्।
करुणे विप्रलम्भे तच्छान्ते चातिशयान्वितम्।। [5]

ननु करुणादिषु स्थायिनः शोकादेर्दुःखजनकतया कथं सहृदयाऽऽह्लादकत्वम् दुःखमयत्वाद्रसत्वमपि न स्यादित्युच्यते–

करुणादपि रसे जायते यत्परं सुखम्।
सचेतसामनुभवः प्रमाणं तत्र केवलम्।।

तथाऽप्यसहृदयानां मुखमुद्रणाय विश्वनाथेनपक्षान्तरमतान्तरमप्युक्तम्–

'किं च तेषु यदा दुःखं न कोऽपि स्यात्तदुन्मुखः'

नहि कश्चित्सचेतन आत्मनोदुःखाय प्रवर्तते। करुणादिषु च सकलस्यापि साभिनिवेशप्रवृत्तिर्दर्शनात्सुखमयत्वमेव। विश्वनाथो उपपत्यन्तरमाह–

तथा रामायणादीनां भविता दुःख हेतुता। अस्याशयोऽयं यत् करुणरसस्य दुःखहेतुत्वेकरुणरसप्रधानरामायणादि प्रबन्धानामपि दुःखहेतुताप्रसंगः स्यात्।

ननु कथं दुःखकारणेभ्यः सुखोतपत्तिरित्याह–
हेतुत्वं शोकहर्षादेर्गतेभ्यो लोकसंश्रयात्।
शोकहर्षादयो लोके जायन्तां नाम लौकिकाः।।
अलौकिकविभावत्वं प्राप्तेभ्यः काव्यसंश्रयात्।
सुखं संजायते तेभ्यः सर्वेभ्योऽपीति का क्षतिः।।

ये खलु वनवासदयो लोके 'दुःखकारणानि' इत्युच्यन्ते त एव हि काव्यनाट्य–समर्पिता अलौकिकविभावन व्यापारवृत्तया कारणशब्दवाच्यतां विहायालौकिकविभाव–शब्दवाच्यत्वं भजन्ते। तेभ्यश्च सुरते दन्तघातादिभ्य इव सुखमेव जायते। अतश्च–

'लौकिकशोकहर्षादिकारणेभ्यो लौकिकशोकहर्षादयो जायन्ते'

इति लोक एव प्रतिनियमः। काव्ये पुनः सर्वेभ्योऽपि विभावादिभ्यः सुखमेव जायते इति नियमान्न कश्चिद्दोषः।

कथं तर्हि हरिश्चन्द्रादि चरितस्य काव्यनाट्ययोरपि दर्शनश्रवणाभ्यामश्रुपातादयो जायन्त इति जिज्ञासामुच्यते–

अश्रुपातादयस्तद्वद् द्रुतत्वाच्चेतसो मताः।

पुनः तर्हि कथं काव्यतः सर्वेषामीदृशो रसाभिव्यक्तिर्न जायतइत्यत्र आह–

न जायते तदास्वादो विना रत्यादिवासनाम्।

वासना चेदानीन्तनी प्राक्तनी च रसास्वादहेतुः। तत्र यात्राद्या न स्यात्तदा श्रोत्रियजरन्मीमांसकादीनामपि सा स्यात्। यदि द्वितीया न स्यात्तदा यद्रागिणामपि केषांचिद्रसोद्‌बोधे न दृश्यते तन्न स्यात्। उक्तञ्च धर्मदत्तेन–

सवासनानां सभ्यानां रसस्यास्वादनं भवेत्।
निर्वासनास्तु रङ्गान्तः काष्ठकुड्याश्मसंनिभा।।

करुणरसस्य स्थितिः शृङ्गारे कविकुलगुरुकालिदासोऽपि स्वीकरोति–

''न विना विप्रलम्भेन शृङ्गारो पुष्टिमश्नुते।''

शृङ्गारस्य द्वौ पक्षौ, सम्भोगः विप्रलम्भश्च एतयोः विप्रलम्भेऽधिकमानन्दमनुभवन्ति दर्शकपाठकाश्च। कारुण्यमयेषु चलचित्रेष्वपि अधिकजनाः दर्शनार्थं गच्छन्ति। अस्य कारणमिदं मानवप्रवृत्तिस्वकीयोत्पत्तिः स्थलमनुगमयति। यतः उत्पत्तिर्भवति तत्रैव लयोऽपि भवति, मानवोत्पत्तिः करुणया जाता अत्र नहि सन्देहः, उत्पत्तिसमये शिशुः क्रन्दति, मरणेऽपि अवसानेऽपि करुणा।

रघूणां रघुवंश्यानाम् ब्रह्मक्रियायां वैदिककर्मानुष्ठाने आचार्यम् गुरुम्, पुराणब्रह्मवादिनम् प्राचीनं वेदविदं ज्ञानिनं च ब्रह्मजन्मानम् ब्रह्मपुत्रम् ब्रह्मर्षिम् वसिष्ठम् एषः अहं रामोऽभिवादये प्रणमामि। [6]

ब्रह्माण्डमेव मूषा आवर्त्तनघटिका तस्या अभ्यन्तरे मध्ये प्रतिपक्षाणां शत्रूणाम् कीर्त्तिनिवहान् यशोराशीन् आदाय निधाय नितान्तम् अत्यर्थम् उदितैः स्फुटीभूतैः स्वैरेव तेजोभिः प्रतापैः अग्निभिः निर्विध्नं विध्नात्यन्ताभावेन धमता फूत्कुर्वता भवता रामेण गुणोत्कर्षशालिना स्वगुणविस्तारकेण भवता तत् तादृक् पुटपाकशोधितमिव मृत्तिकामयावरणपाकपरिशोधितमिव पिण्डस्थम् एकत्रीभूतम् महत्तरम् विशालं निःक्षारम् निर्दोषम् तारम् उ टं च यशः प्राप्तम्। यथा कोऽपि वैद्यः सुवर्णादिमूषायां न्यस्य समिद्धेनाग्निना धमन् असति पात्रादिभंविध्ने गुणोत्कृष्टं पिण्डीभूतं विशालगुणं क्षारत्वशून्यम् तारं शुभ्रञ्च भस्म लभते तथैव भवान्यशोऽलब्धेति भावः। अभिधाश्रयव्यञ्जनया द्वितीयार्थप्रत्ययः।

त्रिजगत् त्रिभुवनम् एव अंनम् अजिरम् तस्य लॐने अतिक्रमणे जाॐकैः समर्थजॐशालिभिर्द्रुतगामिभिः तव रामस्य यशोभिः अतीव पवित्रिताः प्रथमे पूर्वे ये पार्थिवपुंवाः राजश्रेष्ठास्तेषां कीर्त्तयः विबुधसिन्धुजलैः गांपयोभिः अतीव पवित्रिताः सिन्धवः सारारा इव दृश्यन्त इति शेषः, यथा भागीरथीजलैः सागरस्थपयसः पवित्रता शोभा समेधते तथैव तव कीर्त्तिभिस्त्वत्पूर्वजानां राज्ञां कीर्त्तयः पावनीकृता इत्याशयः।

जगताम् आलोके उद्योतने धौरेयौ धुरन्धरौ सूर्याचन्द्रमसाविव स्वभुजाविव च गोत्रस्य कुलस्य गोप्तारौ रक्षितारौ पुत्रो जनय लभस्व।[7]

युवयोः साधारणीम् समानाम्, रामाय मया या पुत्रद्वयजननाशीः प्रदत्ता सा त्वत्साधारणी, तवापि मया सैवाशीः क्रिय इत्यर्थः।

निःसापत्नम्– सपत्नीसम्भावनावर्जितम्, रामाय वसिष्ठेन पुत्रद्वयजननाशीः प्रदत्ता, सा च मत्साधारणी, अतो रामेणान्यस्यां ि यां पुत्रौ न जननीयौ किन्तु मय्येवेति मया सपत्नीसम्भवकष्टं न लभ्यमिति तात्पर्यम्।

सगरगोत्रगुरो सगरवंशकुलपूज्य आचार्य। मैत्रावरुणे वसिष्ठे।

आशिषां विषयम् आशीर्वादवर्त्म, आशीर्वादः, शुभाशंसनम्, यस्य किंमपि लब्धव्यं भवति तस्मै तद्विषयक आशीर्वादः प्रदीयते यस्तु सर्वमेव लब्धव्यं लब्ध्वा वर्त्तेत तस्मै किमाशीर्वादेनाशंसनीयम्, तथा च त्वयापि सर्वशुभलाभस्य कृतत्वात्त्वद्विषये किमपि नास्त्याशंसनीयमित्याशयः।

वीरम् इन्द्रजितं नाम रावणसुतं जित्वा समरे निहत्य दिष्ट ा भाग्यवशेन जगत् वर्धयतः वृद्धि प्रापयतस्तव गीर्वाणग्रामीणः देवानामीशः शक्रोऽपि अभये दक्षिणीयः दक्षिणार्हः दत्ताभयदक्षिणः। इन्द्रायापित्वं मेघनादं हत्त्वाऽभयं दक्षिणां दत्तवानसीति तवाशंसनीयं किमपि नास्तीत्यर्थः। तथापि जगदभयदानसम्पादनशक्तिमत्तयाऽऽशीर्विषयातिक्रमेऽपि यूयं सर्वे भ्रातर त्वारः द्वौ द्वौ प्रत्येकं द्वौ आत्मजौ पुत्रौ जनयत उत्पादयत, यैः पुत्रैः अयम् आदिराजवंशः मनोः कुलम् अष्टशाखः अष्टधा भि ाः सन् प्ररोहति वर्धेत। [8]

प्रथमस्वामिनम् आत्मनः प्रथमं पतिम्। प्रथमपौलस्त्यस्य पुलस्त्यस्य प्रथमं ज्येष्ठं पौत्रम्। रावणस्य पिता विश्रवास्तस्य द्वौ पुत्रौ तयोः कुवेरो ज्येष्ठो रावण कनिष्ठ इत्यर्थः।

तातस्य पितुराज्ञाम् अधिमौलि मस्तके मौक्तिकमणिं मुक्तामाल्यं कृत्वा मुक्तामाल्यमिव पितुरादेशं शिरसा निधाय, महापोत्रिणः आदिवराहस्य दंष्ट्रा इव यो विन्ध्यः पर्वतः स एव विलासाय पत्रं कर्णभूषणं यस्यास्ता{शी या शवरी किराती सैव मेदिनी भृशं {ष्टा पितुराज्ञया कर्णनिहितपत्रा शवरीव विन्ध्य–पर्वतरूपकर्णभूषणधरा इयं मही परित्यक्तेति भावः। दक्षिणपि मौ समुद्रौ सीमन्तयन् द्विधाकुर्वन् सेतुः अर्पितः सागराय दत्तः, विश्वं समस्तं च जगत् कल्पान्तं प्रलयकालपर्यन्तस्य कृते अदशग्रीवोपसर्गम् रावणरूपव्याधिविरहितं कृतम्।

समुन्मीलदिति कवयः समुन्नमीलन् विकासं गच्छन् यः सूक्तस्तवकः सदुक्ति गुच्छः तस्य मकरन्दैः पुष्परसैः श्रवणयोः लोकानां कर्णयोः अविश्रम्यत् विश्रम्यत् विश्रमं विराममनाप्नुवत् धारासवनं धारास्नानम् उपचिन्वन्तु वर्धयन्तु। कवयः सूक्तानि रचयन्तु, स्तवकोपमानां सूक्तानां मकरन्दै लोकानां कर्णाः अनवरतधारास्नानमिव लभन्तां तृप्ता भ्ञवन्त्वित्यर्थः। जनः लोकः शब्दब्रह्मोत्थं शब्दब्रह्मणो जायमानं परिमलं सुगन्धमनाघ्राय अनास्वाद्य शब्दशा रहस्यमज्ञात्वा गम्भीरे कवीनां वचसि काव्ये गुणदोषौ न रचयतु दुष्टमिदं गुणवदिदं चेति स्वीयं विचारं न प्रकाशयत्वित्यर्थः।

देवस्येति मन्दाकिनी वियद्गां गां मर्त्यलोकस्था, भोगवती पातालगां चेति तन्मयानि तत्स्वरूपाणि देवस्य आत्मभुवो ब्रह्मणः कमण्डलुजल ोतांसि कमण्डलुर्त्तिजलधाराः यावत् इमां त्रिलोकीं भुवनत्रयं पुनते पवित्रयन्ति, तावत् अयं वीराणां यश एव रसायनं पुष्टिकरमहौषधिविशेषः तस्य मधुस्यन्दः माधुरी प्रवाहः क्षुतिशष्कुल्या श्रोत्रविवरेण वलयितं वेष्टितम् यत् व्योम आकाशम् तदवगाही कवीनां

गुणः शब्दः जागर्त्तु तिष्ठति। यावद् मन्दाकिनी स्वग्रे वहति, गां भुवि वहति भोगवती च पाताले वहतीत्थं त्रिभुवनमेतानि ब्रह्मकमण्डलुजलस्त्रोतांसि पवित्रीकुर्वन्ति, तावद् वीराणां यशोवर्णनकृद् कवीनां रचनागुणः श्रवणः काशै वर्त्तताम् श्रयतामित्यर्थः। अत्र शुभाशंसनरूपा प्रशस्तिः।

निष्कर्षः

यथार्थतः मानवस्य महत्त्वं करुणायामेव प्रकटं भवति, अतएव भवभूतिना 'करुण' एव एकः रसः स्वीकृतः, अन्ये रसास्तु तद्विकृतयः एव। करुणरसस्यैव सार्वभौमत्वम् उद्घोषितं कविना–

'एकः रसः करुण एव निमित्तभेदात्'।

सन्दर्भाः

1. नाट्यशास्त्र, 6/39।
2. दशरूपक, 4/43–45।
3. उत्तररामचरितम्, 3/47।
4. वाल्मीकिरामायणम्, 1/2/15।
5. काव्यप्रकाशः, 8/68, 69 ।
6. अनर्घराघवम्– 7/136।
7. अनर्घराघवम्– 7/139।
8. अनर्घराघवम्– 7/141।